

THE ROLE OF HISTORY IN MODERN CULTURAL SPACE

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-208-1-13>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ОСВІТЯН ХАРКІВЩИНИ У 1932–1933 РР.

Свинаренко Н. О.

Вступ

Як історичний процес Голодомор 1932–1933 рр. у різних аспектах вивчали вітчизняні науковці¹ та публіцисти². Одним із найостанніших важливих заходів, присвячених вивченню проблем Голодомору 1932–1933 рр. Було проведення IV Міжнародної науково-практичної

¹ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид : труднощі усвідомлення. Київ : Наш час. 2008. 432 с.; Марочко В. І., Мовчан О. М. 1932–1933. Хроніка Голодомору в Україні. Київ : Кліо, 2020. 296 с.; Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х рр. / *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 183–189; Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один із факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 37. 2011. С. 166–179; Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики деукраїнізації / *Гілея. Науковий вісник*. 2013. Вип. 74. С. 48–51; Олянич Л. В. Діяльність товариства «Друзі дітей» у 20–30-х рр. ХХ ст. / *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»* / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Майдан, 2013. Вип. 48. С. 120–122; Свинаренко Н. О., Добрунова Л. Е. Історія вивчення медичних аспектів проблем охорони здоров'я людей в 1932–1933 рр. на Україні / *Гілея. Науковий вісник*. 2020. Вип. 156. С. 100–103; Свинаренко Н. О., Добрунова Л. Е. Становище освітан Харківщини в роки Голодомору 1932–1933 рр.: здобутки, труднощі та проблеми (історіографічні та джерелознавчі аспекти). *Південний архів (історичні науки) : збірник наукових праць*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2021. Випуск 36. С. 32–38; Свинаренко Н. О. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: проблеми дослідження та суспільного розуміння. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція*, 18 жовтня 2018 р. Харків : ХДУХТ, 2018. С. 171–176 та ін.

² «Столиця відчаю»: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. / упор.: Т. В. Поліщук. Львів : Березиль, 2006. 416 с.; Скотар І. Ф. Валківська старовина: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : РВП «Оригінал», 1993. 80 с.; Путря І. М. Освіта Балаклійщини : історичні розвідки. Харків : ФОП Бровін, 2014. 294 с.; Ісаїв О. Я. Борівщина в роки голодомору (1928–1933). Харків : Райдер, 2008. 119 с.; Стрілець В. В. Люботин : Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Торсинг, 2002. 300 с.

конференції «Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду», котра відбулася у Києві 19 жовтня 2020 р.³

Станом на 1932–1933 рр. Харків ще залишався столицею Радянської України, і тому становище освітян у ній можна вважати показовим. Епоха Голодомору 1932–1933 рр. співпала у часових рамках з політикою деукраїнізації у духовно-ідеологічній сфері. Голодування селян у цей час – факт загальновідомий, але ситуація у освіті теж залишала бажати кращого. Щодо пресловутої рівності радянського суспільства, варто зазначити, що високе партійне керівництво надзвичайно турбувалося про певні категорії. Радянські керманічі завжди проголошували, що активно турбуються про вчителів. А чи так це було насправді?

Метою даної роботи є визначення ролі та місця освітян у роки голоду 1932–1933 р. в Україні (на прикладі Харкова та Харківської області) у вітчизняній науковій та публіцистичній літературі. **Завдання роботи:** охарактеризувати основні напрями їх освітньої та виховної роботи; вивчити основні напрями їх позанавчальної роботи, визначити їх місце у осередках «активістів» у селах; висвітлити проблеми соціально-побутового життя учительства. В ході дослідження найбільше використовувалися такі **методи** як історико-порівняльний (для пояснення проблем стану освіти на 1932–1933, рівня зарплат різних категорій населення, здобутків освітян та їх участь у громадському русі, соціально-побутового життя педагогів) та герменевтичний (для аналізу та тлумачення архівних матеріалів).

Історіографічна та джерельна база з узаконеної проблематики є не дуже значною. Найінформативнішими на даний час є видані збірки архівів державного архіву Харківської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України⁴. У збірках архівних документів представлені телефонограми райкомів КП(Б)У партосередкам у сільрадах, доповідні записки уповноважених по районах, скарги та звернення вчителів щодо їх голодування, постанови президій райвиконкомів Харківської області, досить детальні звіти районних санітарних лікарів про загрозливий санітарно-епідемічний стан району, акти обстеження комісій районних відділів народної освіти, постанови

³ Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду : матеріали ІV Міжнародної науково-практичної ї конференції (19 листопада 2020 р.). Київ, 2021. 208 с.

⁴ Голодомор у першій столиці / Укл. І. В. Шуйський, В. А. Полянецький. Харків : Шанс, 2006. 288 с.; Голодомор 1932–1933 рр. у м. Харкові, столиці УССР / упор. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський та ін. Харків : Оригінал, 2009. 319 с.; Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині / укл. О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко. Харків : Оригінал, 2008. 272 с.

біуро райкомів КП(б)У Харківської області, протоколи засідань сільрад, доповідні записки представників громадських організацій, листи Харківського облвиконкому ЦК КП(б)У про заходи щодо боротьби з дитячою безпритульністю та ін.⁵

1. Особливості навчальної та позанавчальної діяльності вчителів

Загальновідомим є той факт, що радянська система виховання 30-х рр. ХХ ст. була заполітизованою та за ідеалізованою. А ключовим завданням роботи дитячих садків було виховання майбутніх будівників комунізму у дусі колективізму на протигагу індивідуалізму. Ці функції і виконували працівники дошкільних закладів у дитячих садах та яслах і педагоги у шкільних закладах. Інтереси окремо взятої дитини або школяра взагалі до уваги наставниками не бралися. Замість індивідуальних занять, котрі сприяють гармонійному розвитку людської особистості, активно запроваджувалися колективні ігри та колективна праця під керівництвом вихователя⁶. З точки зору оціночних суджень нашого сьогодення можна сказати, що виховання носило яскраво виражений антидемократичний характер. З раннього дитинства малих дітей змушували засуджувати своїх товаришів за погану поведінку, дрібний непослух, поганий вчинок та ін. Вивчати причини цього та намагатися дитині пояснити, зрозуміти мотивацію її вчинків – вважалося зайвою та не надто ефективною педагогічною роботою.

Радянська виховна система мала на меті культивувати у дитячому та юнацькому середовищі уміння підкоряти свою особисту волю інтересам колективу, певній колективній меті. Серед важливих аспектів виховання слід зазначити, що багато часу приділялося привчанню до абсолютного порядку та до беззаперечної дисципліни. Це подавалося наставниками як найважливіші людські чесноти.

А тодішні пріоритети виховання, на думку деяких вітчизняних сучасних публіцистів, зводилися до таких характеристик як підпорядкування особистості її волі колективу, виховання «людини-гвинтика»; особлива роль відводилася трудовому вихованню, і тому його роль серед інших видів вважалася пріоритетною⁷.

⁵ Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т.Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. 368 с.

⁶ Головка О. В. Формування тоталітарного світогляду у дошкільних закладах УСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція*, 18 жовтня 2018 р. Харків : ХДУХТ, 2018. С. 75.

⁷ Скотар І. Ф. Валківська старовина: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : РВП «Оригінал», 1993. С. 69.

Ази трудового виховання педагоги дошкільних закладів прищеплювали малечі з раннього віку. Іграшки для малюків мусили бути тільки змістовні, такі як лопати, возики, цеберки, молотки, двигуни, машинки, дрібні механічні деталі, та ін. Звичайно ж, з раннього дитинства малюки розуміли і чітко такі терміни як «жіноча праця», «чоловіча праця». У шкільних закладах цей процес продовжувався у тому ж дусі, навіть поглиблювався.

А із промови відомого державного та партійного діяча П. П. Посищева на об'єднаному пленумі Харківського обкому КП(б)У та облвиконкому від 14 червня 1933 р. всі присутні почули, що тодішні педагоги дошкільних та шкільних закладів мають виховувати працівників, які слухняно себе поведуть та ретельно виконують такі важливі для громадян нашої держави сільськогосподарські роботи як косовиця, обмолот, сівба озимих культур, підняття зябу та ін.⁸ Ті, хто мислить креативно, творчо, радянській державі не був потрібен, особливо у великих масштабах, і застосування подібним здібностям у радянській педагогіці не знаходилося. Сталінська держава та система управління нею потребувала тільки слухняних виконавців на різних рівнях.

У будь-якому тоталітарному суспільстві важливу роль надавали вихованню майбутнього покоління. Конкретно для Радянського Союзу, і для радянської України, зокрема, потрібно було масово виховувати будівників радянського суспільства – робітників та колгоспників. Відповідно провозвеличувалися ударники праці, переможці соціалістичних змагань, проті трударі, котрі працюють не покладаючи рук. Учителі разом з учнями масово їздили на оглядові екскурсії на великі та малі підприємства, знайомилися з їх трудовими досягненнями та передовиками праці. А набували навичок практичної роботи абсолютно всі учні на уроках трудового навчання та у позаурочний час, в ході гурткової діяльності під чітким керівництвом педагогів.

Саме вчителі навчали дітей із сільських та міських шкіл мити парти, вікна, підлогу, пришивати гудзики, готувати елементарні кулінарні страви, навчали азам роботи за стругальним станком та умінню користуватися молотком, сокирою та ін. Вибір методичної та фахової літератури був мінімальний. Звичайно, така робота буде ефективною, коли її педагог ретельно розпланує. Тобто, педагоги того часу мусили виконували колосальну роботу.

Варто зазначити, що у той час авторитет учителя був безперечним, тому вчитель був правим завжди. Певною мірою це полегшувало процес навчальної та виховної роботи. Вважалося, що він є фаховим

⁸ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ : Книги ХХІ, 2008. С. 700.

спеціалістом, а справою дитини є слухати і виконувати чіткі вчительські вказівки. Переповнені класи не менше ніж по тридцять осіб як у міських, так і у сільських школах, навчальний процес у дві зміни, активна позашкільна робота, екскурсії на підприємства, зустрічі з відомими людьми та шанованими на той час передовиками праці, іноді до цього ще додавалося і навчання у вищому навчальному закладі заочної форми – такими насиченими були реалії життя освітян сталінської епохи. Про психологічні особливості різних дітей, про демократичність у відносинах між вчителем та дитиною у тодішній тоталітарній державі тоді ніхто не говорив і навіть не думав. Адже у країні панувала тоталітарна влада. Про яку там демократію могла іти мова? Безперечно, певною мірою, це значно полегшувало життя освітян. Уся навчальна література писалася та орієнтувалася на середньостатистичного учня середніх здібностей.

Політика деукраїнізації була дуже складним періодом – вилучалася українська мова з діловодної сфери партійних і радянських органів, збільшувалася присутність російської мови в засобах масової інформації до відверто репресивних дій – масових арештів, ув'язнень та розстрілів представників української інтелігенції, студентів⁹. Тобто, значна кількість освітян, як інша інтелігенція, стала жертвою сталінської політики деукраїнізації, більшість педагогів довго жила під глибоким морально-психологічним тиском.

Як відомо, у патріотично-виховних системах тоталітарних держав провідну роль відіграють сама країна та створені нею громадські організації. Крім нести у маси «розумне, добре, вічне», тодішні педагоги мусили проповідувати у позаурочний час догми марксистсько-ленінського вчення, навчатися на спеціальних курсах, виступати з підготовленими промовама до відповідних тодішніх державних свят: Дня Паризької комуни, Дня Інтернаціоналу, роковин пролетарської революції, Першого Травня та ін.¹⁰

У такий пропагандистський спосіб вчителі ознайомлювали своїх підопічних з відповідною інформацією історичного, географічного, літературного та пропагандистського характеру. Готувати ці доповіді було потрібно у вільний час, ретельно вивіривши кожне слово. Адже кожне не обережно сказане слово могло вартувати педагогу життя. Кожен вчитель ретельно мусив перевіряти тексти своїх підготовлених промов, намагався підготувати простий, доступний та короткий за

⁹ Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики деукраїнізації / *Гілея. Науковий вісник*. 2013. Вип. 74. С. 48.

¹⁰ Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х рр. *Кразнавство*. 2010. № 3. С. 183.

змістом матеріал, який не можна інтерпретувати багатоваріантно. Усі заходи підлягали ретельній перевірці та періодично контролювалися відповідними органами. Подібна атмосфера недовіри та відсутності внутрішнього спокою за своє особисте життя, за життя своїх рідних була характерною впродовж всієї сталінської епохи. Ці труднощі носили штучний характер і це дуже утруднювало життя освітян.

У позаурочний час всі педагоги мусили проводити громадську роботу. Деякі джерела повідомляють, що по всіх школах Люботина, невеликого містечка, поблизу Харкова, активно діяли осередків юних ленінців, вчителі мусили пристосовувати колишні релігійні свята до нових комуністичних свят через проведення таких масових заходів як, «Вечірка зеленого листя», «День товарища Врожаю», «День червоного яблука», «Свято лампочки Ілліча»¹¹. Ці заходи можна вважати певною популяризацією радянських економічних реформ на місцях, та своєрідною її презентацією у доступній та зрозумілій для маленьких громадян формі.

Щорічно районні відділи освіти перевіряли так звану «громадсько-корисну роботу школи». Окрім навчальної діяльності, вчителі мусили виконувати і виховну роботу. Одним із прикладів подібної роботи можна назвати гурткову. Є інформація, що у середньому навчальному закладі села Огульці Валківського району Харківської області станом на 1933 р. у школі діяли такі гуртки: товариство «Геть неписьменність» (182 постійних учасники), військовий (115 постійних учасники), товариство «Друзі дітей» (110 постійні учасники), безвірницький (60 постійних учасники), кооперативний (45 осіб), гурток юних кореспондентів (31 особа), драматичний (25 осіб), музичний (24 особи)¹².

За вказаними назвами та напрямками гуртків можна зробити висновок щодо так званого «потрібного вектору» розвитку дітей та юнацтва у позакласний час: боротьба з тотальною безграмотністю, військовий (для захисту від ворогів), антирелігійна пропаганда.

Освітняни брали активну участь і у організації та діяльності дитячого самоврядування. Щоденні реалії тогочасного життя склалися так, що ті навик догляду за своїм тілом, за порядком на робочому місці, зокрема, які мають прищеплювати батьки, мусили робити шкільні вчителі. А відбувалося це тому, що першочерговим завданням батьків було виконувати сталінські плани п'ятирічок на промисловому виробництві та у колгоспах. Вчителі проводячи заходи по самоврядуванню

¹¹ Стрілець В. В. Люботин: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Торсинг, 2002. С. 266.

¹² Огульці: Збірник архівних документів і матеріалів / гол. ред. В. К. Мигаль. Харків : Фоліо, 1996. С. 145.

планували та втілювали завдання ради ланкових, санітарної комісії, статистичної комісії. У санітарній комісії елементарно розуміли та якісно виконували відповідальні особи свої завдання – оглядати стан утримання учнями навчальної літератури, оглядати стан чистоти рук, своєчасно провітрювати кімнати, регулярно проводити суботники.

2. Участь учительства у місцевих осередках активістів

Активістів в українських селах початку 30-х рр. ХХ ст. можна назвати елітою тогочасного суспільства. До складу сільських активістів з входили особи з числа бідноти, молоді та сільської інтелігенції (вчителі, працівники культурно-просвітницьких організацій, яких направили після навчання у відповідних навчальних закладах, курсах). Саме сільські управлінці та активісти вважали конфісковане «куркульське майно» і колгоспні засоби виробництва фактично своєю власністю¹³.

З оціночних позицій традиційних селянських чеснот, приблизно такими характеристиками пересічні селяни наділяли активістів – це було втілення нахабної, владної, людини, часто ледаря і п'яниці. Автор історико-краєзнавчого нарису про Валківщину, І. Ф. Скотар зазначає, що у «актив» ішли ледарі та п'яниці, котрі заздрили та люто ненавиділи порядних трударів, буквально грабували як заможних, так і незаможних селян, до того ж заможних селян та неугодних бідняків позбавляли права голосу, а дітей таких батьків виганяли зі школи¹⁴. Якщо ж хоч хтось з селян починав протестувати, того «актив» оголошував підкуркульником, цю людину негайно арештовували і вислали без суду та слідства, переважно у Сибір. Ніхто з селян не був певний, що його і сім'ю не арештують і не зашлють в Сибір або у табори. Люди були беззахисними і ніхто допомогу їм не надавав, бо фактично всі селяни знаходилися у подібному. Ось такою всемогутньою була влада активістів на місцях – на їх сваволу управа не знаходилася. Крім сваволі грабіжницького характеру, котрі творили активісти – шукали зерно, перекопували садиби, розвалювали печі, залізними крючками та палицями прощупували землю, скирти сіна чи соломи, обшукували горища, погребі, сараї. Також вважається, що активісти, це саме ті особи, котрі закривали храми, руйнували церкви, своїм особистим прикладом пояснювали молоді, що це робити так можна.

¹³ Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один із факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 37. 2011. С. 168.

¹⁴ Скотар І. Ф. Валківська старовина: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : РВП «Оригінал», 1993. С. 66.

Тобто у села та містечка тодішньої України, з її класичними людськими цінностями, активісти на вістрях своїх залізних палиць, принесли нову мораль. І у цьому середовищі знаходили своє місце деякі педагогічні працівники.

Владними функціями радянська влада охоче наділяла і спеціалістів, котрі мали освіту вищу за середню. За цією характеристикою до колгоспних активів могли потрапляти шкільні вчителі. Але при цьому важливе значення приділялося такій складовій як соціальне походження людини. Найвище у той час цінувалося соціальне походження людини – з родини селян, робітників; допускалося – з сімей вчителя, лікаря, службовців. А якщо фахівець походив з родини священнослужителя чи дворян, і навіть мав університетську освіту, претендувати на гарну, тим більше відповідальну роботу така особа не могла. Добре, якщо такій людині знаходилося місце пересічного фахівця у міському чи навіть селищному навчальному закладі.

Якщо ж фахівець з так званим «правильним соціальним походженням» вступав до лав партії, то перед ним відкривалися великі можливості, не доступні пересічним трудівникам та колгоспникам.

Свідчення того, що колективіст, це щось надзвичайно важливе та значуще для радянської держави початку 30-х рр. XX ст. можна знайти у деяких архівних джерелах. Зокрема, це підтверджують підсумки проведення рейду перевірки роботи будинків колективіста, червоних куточків, шкіл грамоти для дорослих на 02.02.1932 р. у селі Огульці Валківського району: «Будинок колективіста не закінчили будувати і тому робота у ньому не проводиться. Культурно-масова робота проводиться лише у червоних куточках при колгоспах та в сільраді, але слабо, через те, що немає особи, яка б за це відповідала. Завідує будинком культури секретар партійного осередку. Ліквідація неписьменності теж у незадовільному стані, хоч дещо по цьому і робиться, але з боку сільради немає ніякої підтримки... У 1934 р. першочерговим завданням вважати негайну добудову будинку колективіста»¹⁵.

Проаналізувавши вказану інформацію, можна зробити висновок, що у вказаному населеному пункті вчительство геть безініціативне, повністю позбавлене активності, громадську роботу веде погано, навіть з ліквідацією неписьменності не може впоратися... Натомість будь за яку ціну треба будувати будинок колективіста – це при тому, що маса людей за страшні роки голоду померла, і багато будинків пустувало. Кошти, зрозуміло, що на будинки колективіста теж знаходилися, бо на такі потреби партія грошей не шкодувала.

¹⁵ Огульці: Збірник архівних документів і матеріалів / гол. ред. В. К. Мигаль. Харків : Фоліо, 1996. С. 169.

З точки зору високого партійного керівництва «...завданням учительства на місцях було зобов'язати забезпечення від народного комісаріату освіти практичну найактивнішу участь у хлібозаготівля по одноосібному сектору вчительства, поповнення найкращими місцевими вчителями хлібозаготівельні бригади, організацією демонстрації учнів, лінією закладів молодіжних комуністичних організацій розгорнути масову культосвітню роботу по державних хлібозаготівлях, популяризацією рішень сталінської партії й уряду та відозви РПВ і РВК»¹⁶.

Подвійні стандарти життя українського суспільства сталінської епохи: пропагувати колгоспне виробництво, а насправді саме ці люди, активісти, замість внесення конфіскованого на користь бюджету місцевого колективного господарства, особисто збагачувалися за рахунок родин заможних та більш хазяйновитих та підприємливих селян-одноосібників. Варто зазначити, що масової участі педагогів у русі активістів на Харківщині у архівних документах не зафіксовано.

Натомість, образ вчительки-активістки, затятої прихильниці сталінської політики, або ж просто відчайдушної кар'єристки теж можна знайти в деяких архівних матеріалах, наприклад, свідчення Коняєвої В. П. (1913 р.н., уродженки хутора Гузівки Валківського району Харківщини)¹⁷ про участь місцевої вчительки у роботі продовольчого загону, який надто активно працював.

Коняєва, будучи малолітньою чинила супротив і хутко розв'язувала складені активістами мішки з зерном, розсипаючи пшеницю на землю. Натомість учителька схопила, її (Коняєву, потерпілу) за одяг і відкинула її від мішків, як цуценя. Хоч діти страшенно плакали та кричали, вчителька уваги на них зовсім не звертала.

Мотивація до подібної діяльності у кожного була різна. Однозначним поясненням є те, що подібна категорія людей прагнула отримати владні функції та відчутти свою зверхність над беззахисними українськими селянами, які були виставлені злочинцями сталінським режимом перед іншими категоріями населення та обвинувачені в усіх смертних гріхах.

Аналізуючи описаний вище історичний факт, можна зробити висновок, що у 1932–1933 рр. в нашому суспільстві з'явився певний нечисленний прошарок людей, які через певні важелі влади отримували практично нічим не обмежену владу над своїми односельцями – нещасними селянами та їх нехитрими статками, котрі наживалися

¹⁶ Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Полішук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. 368 с. С. 138.

¹⁷ «Столиця відчаю» : Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців / упор.: Т. В. Полішук. Львів : Березіль, 2006. С. 135.

роками, а то й навіть цілими поколіннями. І цим шансом змінити життя, покращити його таким нелюдським способом намагалися скористатися і освітяни, мораль яких дозволяла творити такі безчинства.

Тобто, у освітянському середовищі 1932–1933 рр. траплялися такі абсолютно безпринципні особи, яких і близько не можна було пускати до дітей. Їм точно не можна було довіряти життя, здоров'я та виховання майбутніх поколінь. Під прикриттям свого високого суспільного статусу громадського активіста, користуючись покладеною на них довірою громади, вони у відкритій формі грабували нещасних та беззахисних селян, котрі не чинили жодного опору. Саме їх поведінка була типовим символом подвійних стандартів радянської влади і ознакою лицемірства і брехні – адже діти, яких вони навчали та виховували на уроках, своїми очима бачили справжню сутність своїх шкільних наставників. Подібна поведінка педагогів-активістів була одночасно і дуже поганим прикладом для дітей. Вчителі теж були таким ланцюжком суспільства, яке мало можливість на громадських засадах керувати життям своїх односельців. Зрозуміло, що частина з них і реалізовувала себе саме в такий недостойний спосіб.

3. Нагальні проблеми у роботі та в житті педагогів

У радянській літературі поняття «розкрадання державних коштів» завжди вживалося у контексті існування буржуазних держав та відповідно їх проблем. Та чи справді не було жодних розкрадань у радянській державі (в освітній сфері), де реально за кримінальним кодексом за такі речі застосовувалися достатньо жорсткі покарання? Чи такими вже кришталево чистими були освітні чиновники того часу?

Згідно з матеріалами акту обстеження валківського дитмістечка № 149 від 7-8 липня 1933 року на день обстеження дитяче містечко має покращання в санітарно-гігієнічному стані дитячих корпусів. Щодо господарчого стану, то у справі налагодження позашкільно-виховної роботи, руху грошових сум, продуктів, різного майна, руху дитячого колективу дитмістечка обліку зовсім не ведеться». І, на думку комісії, треба негайно відповідним керівним організаціям утворити ревізійну комісію для проведення ревізії дитмістечка, яка б покінчила з безобліковістю і поклала б початок планової роботи¹⁸.

Проаналізувавши матеріали акту обстеження можна зробити висновок, що у той надскладний період хлібозаготівель, коли люди помирали практично щогодинно, у невеликих населених пунктах в освітній системі мала місце так звана «безобліковість», тобто мали

¹⁸ Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. С. 215.

місце певні махінації. Підтвердженням цих фактів може слугувати скарга учня Валківської автотракторної школи Зорі до Валківського РКК РСІ про розкрадання свиней від 8 червня 1933 р. У цьому документі учень доступною мовою повідомляє державні партійні органи про зникнення відгодованих тварин із шкільного свинарника, призначених для харчування школярів, у той час як учні відверто голодують, а частина вихованців мусили через голод закинути навчання¹⁹. Опрацьовані матеріали архівів дозволяють зробити висновок, що у освітній системі розкрадання державних коштів мали місце тане можна вважати це явище системним та масовим.

Українізація давала радянській Україні шанс мати значну сферу життя, непідвладну і непідконтрольну центру, хоча в цьому і була певна загроза існування сталінської імперії. І тому вчителству приділялася досить значна у тодішньому буремному суспільстві роль. Вважалося, що під особливою опікою держави знаходяться такі категорії суспільства як червоноармійці, іноземні спеціалісти та вчителі²⁰. Ці категорії населення, по апріорі, не мали голодувати і повністю задовольняти свої фізичні та духовні потреби. Але чи такою була тодішня щоденна реальність?

Аналізуючи деякі архівні джерела, ловлю себе на думці, як же може відчувати себе доросла зріла людина, які просить керівництво виділити їй 0,5 літри молока? Адже мова йде не про кошеня, а про людину, якій тодішня радянська влада довірила найдорожче – навчати і виховувати майбутні покоління будівників радянської держави... Висновок напрошується абсолютно зрозумілий кожному – державні заготівлі це першочергове завдання, а фізіологічні потреби вчителів – це щось індивідуальне, не колективне, тому кожен мусить ці проблеми вирішувати самостійним чином, а не турбувати якимись другорядними питаннями державні органи. Бо вони мали вирішувати глобальні питання, а не місцеві, споживацькі.

Підтвердженням цього є текст скарги групи вчителів Різуненківської школи до Валківського РК РСІ про відмову у виділенні їм молока від 5 липня 1933 р. містить інформацію про те, що через затруднене матеріальне становище вчителі місцевої школи А. Неаполітанська, В. Андрійченко, А. Жорникова та О. Неаполітанська просять дозволу на виділення по 0,5 (!) л молока на працівника школи²¹.

¹⁹ Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / Упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. С. 206.

²⁰ Ibid. С. 26.

²¹ Ibid. С. 214.

Натомість вони отримали відмову, мотивуючи першочерговістю виконання державних заготівель. Проаналізувавши ці історичні джерела можна зробити такий висновок – в селах державні чиновники активно економили на потребах місцевого освітянства. Інформації про те, що винних у несвоєчасній виплаті заробітної платні чи у відсутності продуктового пайку у освітян покарали теж не має. Значить, державні чиновники свідомо економили на потребах освітян. Мабуть тут варто згадати популярну у Радянському Союзі фразу про те, що не все вимірюється грошима, має бути ще сумління... Можна припустити, що скоріше за все, це стосувалося оплати праці вчителів, котрі повинні бути сумлінними та мовчки чекати свої зарплати та спеціальний продуктивний пайок, а не вимагати у чиновників кошти (навіть ті, що законодавчі затверджені), у той складний історичний період.

Не була відчутно кращою за систему забезпечення освітян продуктами харчування та предметами першої необхідності й ситуація зі своєчасною виплатою заробітної платні. Типова апробована чиновниками практика тих років – місяцями не виплачувалась ця мізерна зарплатня, що змушувало вчителів влізати у постійні борги. Зрозуміло, що освічені вчителі писали скарги до відповідних контролюючих органів. Спеціальними перевірками були установлені факти розкрадання з державних додаткових фондів або факти невідачі харчових пайків владними структурами освітянам своїх районів. Таким чином, саботаж процесу забезпечення освітньої галузі харчовими продуктами та продовольчими товарами у кінці літа 1932 р. набув загрозливих масштабів і перетворився на злочинну діяльність у цій сфері керівного складу та виконавчих органів влади, розпорядчих структур та споживчих товариств.

Про бездушність, відвертий цинізм, брутальність і зневагу радянського режиму до представників освіти (освітян, студентів та викладачів українських вишів, учителів шкіл та інших установ) йдеться у статті Є. А. Коняєва²². Як висновок, цей автор наукової роботи констатує, що освітяни області, студенти та викладачі вищих навчальних закладів Харкова та Харківської області стали заручниками репресивних заходів радянського керівництва щодо українського селянства.

Харчування – поняття матеріальне, тому, рівень зарплати того часу теж варто враховувати для повної уяви цілісної картини реалій 1932–1933 рр. А рівень харчування залежав безпосередньо від рівня

²² Коняєв Є. А. «Паразити» й «нероби» в умовах трагічних подій на Харківщині в роки Голодомору (до питання про становище освітян у 1932–1933 рр.). *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави* : Всеукраїнська науково-практична конференція, 18 жовтня 2018 р. Харків : ХДУХТ, 2018. С. 81.

заробітної платні людини, від її посади та місця у тодішньому суспільстві. Відомо, що станом на 1932–1933 рр. середньостатистичний робітник отримував зарплату від 50 до 100 карбованців на місяць; учитель, лікар – близько 500; слідчі надзвичайного комітету, ГПУ, надзвичайного комітету внутрішніх справ – близько 600 плюс практично безкоштовний продуктовий набір; зарплата С. Косіора – 6000 карбованців; є відомості, що районний керівний – працівник номенклатурної категорії щомісяця, окрім зарплати, отримував 2 кг крупів, 1 кг макаронів, 2 кг риби, 1 кг цукру, 1 кг сиру бринзи, 1 кг кондитерських виробів, 0,5 л олії, 2 шматки мила і 250 штук цигарок²³. Вказані норми стосувалися також і членів родин цих відповідальних осіб. Вказана вище інформація зайвий раз підтверджує політику подвійних стандартів радянської влади та під корінь знищує преславету теорію рівноправності всіх радянських громадян, про яку завжди згадували партійні керманічі з високих трибун.

Матеріальне забезпечення учнів вищих навчальних закладів, технікумів і робітничих факультетів теж було мізерним і його обсяги не забезпечувало повною мірою потреби молодих людей. Зокрема, з Постанови ЦВК і РНК СРСР від 16 вересня 1930 р. йдеться про те, щоб встановити такі розміри щомісячних стипендій учням індустріально-технічних, транспортних та індустріально-сільськогосподарських вищих навчальних закладів – на I курсі – від 55 карбованців (I розряд) до 75 крб (3 розряд), на II курсі – від 70 до 90 крб, на III курсі – від 90 до 110 крб, на VI курсі – від 110 до 130 крб.; учням сільськогосподарських, економічних і педагогічних вищих навчальних закладів – від 50 до 105 крб. Учням факультетів радянського права та медичних вищих навчальних закладів – стипендію від 40 до 90 крб. Крім вказаного державного забезпечення також було передбачено стипендіатам одноразове забезпечення на підручники та навчальне приладдя – 30 крб (на учня вищої школи), 20 крб (на учня технікуму), 15 крб (на учня робітничого факультету)²⁴. Тобто, освітяни на початок 30-х рр. XX ст. не належали до високооплачуваних професій. А держава мінімально турбувалася про ту молодь, котра вирішила здобути середню спеціальну або вищу освіту.

Факти, котрі підтверджують несправедливий розподіл матеріального постачання вчителів є численними та беззаперечними.

²³ Товкун Л. П. Внесок учених-гігієністів у розвиток дієтичного харчування в Україні (20–30-ті роки XX ст.). *Молодий вчений*. 2016. № 1 (28). Частина 2. Січень. С. 12–13.

²⁴ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів /за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ : Книги XXI, 2008. С. 700.

З Постанови політбюро Центрального Комітету Комуністичної партії більшовиків України про зменшення продовольчих фондів для постачання вчителів від 11 листопада 1932 р., підписаної С. Косіором, цілком таємно: «З матеріалів, що надходять в Центральний Комітет, видно, що в районах Харківської, багатьох районах інших областей утворені спеціальні фонди постачання вчителів на весь рік, причому в більшості випадків під виглядом фондів для постачання вчителів, утворюються фонди для постачання всіх службовців, що перекривають у багато разів дійсну потребу вчителів...»²⁵.

Тобто на законодавчому рівні інтереси вчителів держава певною мірою підтримувала, але реальна ситуація була такою, що у 1932–1933 рр. педагоги реально потерпали від невиконання державних зобов'язань і винні у цьому відповідальні особи не були притягнуті до відповідальності та жодного покарання не мали. Таким чином, на основі проаналізованих документів маємо висновок – потреби вчителів, це не є першочергове завдання партії та уряду, державні чиновники на місцях чинили свавалю проти працівників навчальних закладів і жодного покарання за це не несли, значить, сталінська система заохочувала подібне.

З Постанови президії Валківського райвиконкому про форсування м'ясозаготівель та незадовільне постачання вчителів району від 17 жовтня 1932 р. йдеться про те, що незважаючи на той факт, що «... термін утворення районних фондів для постачання вчителів хлібом та круп'яними виробами минув ще 15 вересня, до цього часу від колгоспів поступило лише 38%, а за останній час надходження до цих фондів майже зовсім припинилось...Постачання вчителів промисловим крамом не налагоджено. Райвідділ постачання та райспоживспілка до цього часу не вжили ніяких заходів щодо виділення промислового краму для постачання вчителів згідно постанови облвиконкому»²⁶.

Стан постачання вчителів катастрофічний. Мали місце ряд заяв про звільнення з роботи вчителів (через слабкий стан здоров'я внаслідок систематичного недоїдання), були випадки невиходу на роботу. Про те, що президія виконкому схвалила видати картоплю голодуючим учителям ми дізнаємося «З доповідної записки валківського райкому працівників освіти та районного відділу народної освіти до вчителів КК РСІ про голодування вчителів Валківського району», написана в березні 1933 рр. У ній відділ народної освіти та райком Робос повідомляють, що до цього часу пайка за лютий вчителі не одержали, зарплата

²⁵ Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. С. 214.

²⁶ Ibid. С. 95

багатом школам не виплачена за січень, а за лютий – борг всім школам району склав 59 тисяч 963 карбованці. Для постачання вчителів району потрібно щомісяця 11 тонн хліба. В лютому видано лише пайок вчителям райцентру, а вчителям району за лютий не видано 9,8 т згідно постанови харківського обласного управління постачання від 26 лютого 1933 р. У листі вказується, ситуація є загрозливою і потребує невідкладного вирішення²⁷.

Фрагментарні відомості та матеріали архівних джерел на конкретних випадках красномовно показують настільки потрібні були вчителі радянській владі.

Крім висвітлення соціально-економічного життя місцевого селянства у різних його виявах, укладачка «Чорних жнив» не обійшла увагою і висвітлення щоденних реалій життя тогочасної інтелігенції. Так у документі «Пояснення голови Огульцівського сількому обласному оргбюро Робос щодо скарги місцевого вчителя Кучеренка про голодування освітан» від 1 серпня 1932 р. згадується і про затримки заробітної платні, мізерні продовольчі пайки, наявність боргів у кожного з учителів по 100–250 карбованців через надвисокі ціни на продукти харчування, і це все в умовах постійної заборгованості у виплаті педагогічних окладів²⁸. Зрозуміло, що за вказаних обставин вчительська спільнота була не більш ситнішою за селян – тодішніх головних виробників матеріальних благ для суспільства. Таким чином, даний приклад є яскравим свідченням того, що голод 1932–1933 рр. був геноцидом не тільки проти селянства, а й проти інтелігенції.

Факти голодування освітан Харківщини можна знайти і в інших архівних джерелах. Є також відомості про лист обласного оргбюро Робос та Валківської районної прокуратури з проханням розслідувати справу щодо постачання борошном вчителів села Огульці, від 28 липня 1932 р. від вчительки Сукачової, що голодувала зі своїми трьома дітьми²⁹.

У цьому ж джерелі є й інша подібна інформація. Зокрема, з Постанови президії Валківського райвиконкому про форсування м'ясозаготівель та незадовільне постачання вчителів району³⁰. Цинічністю та повною бездушністю наповнений зміст доповідної записки Валківського райкому працівників освіти та райвідділу народної освіти до районної КК-РСІ про незадовільний стан харчування вчителів району

²⁷ Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. С. 95.

²⁸ Ibid. С. 98.

²⁹ Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині / укл. О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко. Харків : Оригінал, 2008. С. 122.

³⁰ Ibid. С. 142.

від березня 1933 р. А вирішенням цього питання стала передача трьох кілограмів макухи вчительці с.Благодатне.

По – перше, макуха є додатковим продуктом харчування свійських тварин, але аж ніяк не продовольством для людей. Це, по-друге, надмізерні обсяги, адже переважна більшість людей мала родини, дітей, яких потрібно утримувати. Подібна інформація показує нам, чому таке нелюдське ставлення влади було до нашого народу. І це при більш поблажливішому ставленні представників радянської влади до інтелігенції, ніж наприклад, до колгоспного селянства, яких людьми в цей історичний період не вважали. І зрозуміло ж, цей факт є свідченням повної безперспективності та безрезультатності сталінської колгоспної системи, її неспроможності задовольнити елементарні людські потреби її громадян.

На той час, як ніколи, була актуальною проблема безпритульності. Голодомор 1932–1933 рр. був тим періодом, коли напівживі селяни своїх власних дітей самостійно намагалися вивезти у місто на залізничні та автовокзали, де завжди чергували міліцейські патрулі, і таким чином у разі збільшувалася ймовірність виживання маленьких у спеціалізованих закладах.

Вирішувалася проблема безпритульності у той час через створення та діяльність інтернатних закладів. Найвідомішими у Харківській області станом на 1932–1933 рр. була дитяча колонія ім. Дзержинського. Засновником її був А.С.Макаренко, відомий у світовій педагогіці як новатор та поборник дитячо-підліткового колективного виховання. Світова педагогіка подібної ефективної практики перевиховання затятих малолітніх злочинців та правопорушників не мала. Дійсно дивовижними були випадки перевиховання закоренілих злочинців, його система виховання довела, що соціум може перевиховати навіть закоренілих злочинців.

Візьмемо до уваги історичний аспект існування його закладів. Педагоги у цих навчальних закладах були фахові, а фінансування явно краще за типові районні заклади, створенні швидко і на місцях з метою навчання та виховання дітей-сиріт. На перевиховання кожного такого складного юнака йшли роки кропіткої педагогічної праці. А на відміну від тодішньої типової практики колективного навчання і виховання у колонії Макаренка, дуже багато уваги приділялося індивідуальній роботі. Закоренілими злочинцями у радянській літературі кого називали? Підлітків до чотирнадцяти – п'ятнадцяти років, які часто зовсім не пам'ятали своє справжнє ім'я, не знали батьків та свою рідню. Більшу частину свого свідомого життя безпритульні тільки крали, втікали і спілкувалися із закоренілими чужими байдужими людьми. Крім того, не було жодного фактичного доказу, що кровними батьками макаренківських вихованців були закоренілі злочинці.

По всій же території Радянської України масово відкривалися сиротинці. Вони були поширеними не тільки на території великих міст, а й у середніх та навіть невеликих населених пунктах. Досить помітно ця проблема загострилася і у Балаклійському районі Харківської області за часів колективізації сільського господарства та голоду 1932–1933 рр.³¹. У цій роботі є відомості, що на 1928 р. у Балаклійському дитбудинку ім. Н. К. Крупської перебувало тридцять чотири вихованці і троє педагогічних працівників. Звичайно ж, це були діти померлих від голоду місцевих селян. Подібна попередній інформація підтверджує кричущо складну ситуацію також і в інтернатних закладах у Борівському районі Харківської області³².

Опис умов проживання дітей у спеціалізованих закладах наводить гнітюче враження. Мізерна кількість речей, конче необхідних для елементарного людського існування, про наявність у когось із вихованців індивідуальних чи специфічних потреб взагалі мови немає. Зокрема, акт обстеження валківського дитячого містечка ім. Яковлева комісією районного відділу народної освіти у грудні 1931 р. так описує тодішні культурно-побутові умови проживання вихованців і умови роботи вихователів: більшість шибок у ідальні вибиті, діти їдять з однієї миски по черзі по десять осіб, подвір'я забруднене, білизну міняють тільки двічі на місяць, замість шафи вихованці всі свої речі ховають під матрацем або під подушками, дітей купають двічі на місяць, без мила. Кожна дитина має два комплекти простиррадл, серед яких одне геть непридатне³³. Зрозуміло, що за таких антисанітарних умов здоров'я вихованців було під загрозою підхоплення інфекційних хвороб, а умови роботи працівників варто оцінювати як складні.

Окрім спеціалізованих навчальних закладів, створених державними органами для подолання проблеми сирітства та безпритульності, на території Харківщини продовжували свою діяльність і деякі суспільні організації. Станом на 1932–1933 р. на території м.Харкова і Харківської області існувало і громадське об'єднання «Друзі дітей», засноване ще у 1924 р. Та на момент початку 30-х рр. ХХ ст. названа громадська організація за браком коштів втратила здатність до оперативної діяльності.

Досвід роботи Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» показує першочерговість застосування соціально-профілактичних заходів,

³¹ Путря І. М. Освіта Балаклійщини : історичні розвідки. Харків : ФОП Бровін, 2014. С. 63.

³² Ісаїв О. Я. Борівщина в роки голодомору (1928–1933). Харків : Райдер, 2008. С. 112.

³³ Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. С. 115.

спрямованих на ліквідацію соціально-економічних причин масової безпритульності дітей, унеможливлення асоціальної динаміки переростання бездоглядності у безпритульність, яка стає генеруючим середовищем для тодішньої підліткової злочинності³⁴. Це товариство керувалось комплексним підходом (поєднання агітаційно-пропагандистської, суспільно-організуючої, культурно-просвітницької видів діяльності) до вирішення проблеми дитячої безпритульності, тому, що обмеження проблеми лише наданням притулку бездомним дітям, не вирішить її суперечливих складових, позаяк дитяча безпритульність вище системне³⁵.

Кропітка ж багаторічна робота десятків явно не байдужих людей, гарних спеціалістів, позитивне психологічне оточення – це ті фактори, які допомагали виростили та виховали для тодішнього суспільства гармонійних особистостей, які поставили у цьому житті правильні пріоритети та стали достойними членами соціуму.

ВИСНОВКИ

Вчителі несли в дитяче та юнацьке середовище догми ленінсько-сталінської ідеології без жодних компромісів, навіть натяку на демократизм. Першочерговим завданням тодішніх будівників комунізму були: опікування героїки перших п'ятирічок, комсомольські та піонерські змагання, прославляння в усіх позитивних моментах тогочасного буття партії та уряду. І деякі освітяни це робили з великим завзяттям.

Особливістю роботи педагогів початку 30-х рр. ХХ ст. була занадто значний обсяг громадської роботи: постійно потрібно було організувати екскурсії, зустрічі з відомими передовиками соціалістичних змагань, готувати доповіді у місцеві клуби чи будинки культури з нагоди різних державних свят, планувати та керувати дитячим та юнацьким самоврядуванням.

Частина вчителів знаходила своє місце у роботі місцевого активу – займалася розкуркуленням українського селянства та відповідно брала не останню роль у тій сваволі, що тривала в українських селах мало не щодня. Також вчителі у складі активу часто займалися знищенням та свідомою руйнацією храмів та його майна.

Партійні керманічі завжди популістично проголошували, що турбуються за вчителів. Але в той період голодували і робітники, і

³⁴ Олянич Л. В. Діяльність товариства «Друзі дітей» у 20–30-х рр. ХХ ст. / *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»* / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Майдан, 2013. Вип. 48. С. 122.

³⁵ *Ibid.* С. 122.

інтелігенція, і службовці, студенти та учні. Як свідчать архівні джерела, вчителі у 1932–1933 рр. потерпали від заборгованостей у виплаті заробітної платні, а мізерні продуктові пайки, які вони на законних підставах мали щомісячно отримувати – отримували вкрай не регулярно. Скарги освітяни м. Харкова та Харківської області писали регулярно, спеціальні комісії підтверджували їх правомірність, але далі папірців нічого не змінювалося. Голодували освітяни, як і представники інших соціальних категорій. Надзвичайно великою проблемою на 1932–1933 рр. стала проблема боротьби з безпритульністю. Спеціалізовані заклади, котрі мали вирішувати ці проблеми, створювалися як у великих, так і у малих населених пунктах. Та відсутність достатньої кількості необхідних ресурсів заважала швидко вирішити ці проблеми.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто процес дослідження стану освіти та ролі освітян у роки голоду 1932–1933 рр. у сучасній вітчизняній науковій та публіцистичній літературі. Доведено, що частина педагогічних працівників входила до складу активістів, і відповідна брала активну участь у розкуркулюванні українського населення та у безчинствах, що його супроводжували. Виявлено, що у освітній сфері 1932–1933 рр. мали місце розкрадання освітніх коштів місцевими органами, та законного покарання за це відповідальні особи не понесли. Зазначено, що заробітна платня педагогам виплачувалася не своєчасно, і тому освітяни масово голодували, писали скарги, але це відчутного результату теж не мало. Акцентовано увагу на тому, що продовольчий пайок, котрий всі освітяни мали отримувати щомісячно на законних підставах, місяцями не видавався, а про повний набір його складових взагалі мови не було.

ВИСНОВКИ

Для опису цілісної картини становища освітян у 1932–1933 рр. у Харкові та на Харківщині потребує подальших досліджень розширення джерельної бази вказаної проблеми; вивчення історичних оцінок різними дослідниками; аналіз біографічних відомостей про видатних місцевих освітян та історії вивчення унікальності їх методик навчальної та виховної роботи. Зміна ж політико-адміністративної карти Харківської області (назви міст, сіл, селищ) певною мірою утруднює вивчення вказаної теми.

Література

1. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час. 2008. 432 с.

2. Марочко В. І., Мовчан О. М. 1932–1933. Хроніка Голодомору в Україні. Київ : Кліо, 2020. 296 с.
3. Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х рр. / *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 183–189.
4. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один із факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 37. 2011. С. 166–179.
5. Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики де українізації / *Гілея. Науковий вісник*. 2013. Вип. 74. С. 48–51.
6. Олянич Л. В. Діяльність товариства «Друзі дітей» у 20–30-х рр. ХХ ст. / *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»* / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Майдан, 2013. Вип. 48. С. 120–122.
7. Свинарченко Н. О., Добрунова Л. Е. Історія вивчення медичних аспектів проблем охорони здоров'я людей в 1932–1933 рр. на Україні / *Гілея. Науковий вісник*. 2020. Вип. 156. С. 100–103.
8. Свинарченко Н. О., Добрунова Л. Е. Становище освітян Харківщини в роки Голодомору 1932–1933 рр.: здобутки, труднощі та проблеми (історіографічні та джерелознавчі аспекти) // *Південний архів (історичні науки) : збірник наукових праць*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2021. Випуск 36. С. 32–38.
9. Свинарченко Н. О. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: проблеми дослідження та суспільного розуміння. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція, 18 жовтня 2018 р.* Харків : ХДУХТ, 2018. С. 171–176.
10. «Столиця відчаю»: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустама очевидців. / упор.: Т. В. Поліщук. Львів : Березиль, 2006. 416 с.
11. Скотар І. Ф. Валківська старовина: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : РВП «Оригінал», 1993. 80 с.
12. Путря І. М. Освіта Балаклійщини : історичні розвідки. Харків : ФОП Бровін, 2014. 294 с.
13. Ісаїв О. Я. Борівщина в роки голодомору (1928–1933). Харків : Райдер, 2008. 119 с.
14. Стрілець В. В. Люботин: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Торсинг, 2002. 300 с.
15. Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної і конференції (19 листопада 2020 р.). Київ, 2021. 208 с.
16. Голодомор у першій столиці / укл. І. В. Шуйський, В. А. Полянецький. Харків : Шанс, 2006. 288 с.

17. Голодомор 1932–1933 рр. у м. Харкові, столиці УСРСР / упор. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський та ін. Харків : Оригінал, 2009. 319 с.
18. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині / укл. О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко. Харків : Оригінал, 2008. 272 с.
19. Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Вид-во М. Коця, 1997. 368 с.
20. Головка О. В. Формування тоталітарного світогляду у дошкільних закладах УСРСР у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція, 18 жовтня 2018 р.* Харків : ХДУХТ, 2018. С. 75–79.
21. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ : Книги ХХІ, 2008. 1100 с.
22. Огульці: Збірник архівних документів і матеріалів / Гол. ред. В. К. Мигаль. Харків : Фоліо, 1996. 172 с.
23. Коняєв Є. А. «Паразити» й «нероби» в умовах трагічних подій на Харківщині в роки Голодомору (до питання про становище освітян у 1932–1933 рр). *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція, 18 жовтня 2018 р.* Харків : ХДУХТ, 2018. С. 81.
24. Товкун Л. П. Внесок учених-гігієністів у розвиток дієтичного харчування в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.). *Молодий вчений.* 2016. № 1 (28). Частина 2. Січень. С. 12–13.

Information about the author:

Svynarenko Nataliia Oleksandrivna,

Candidate of Historical Sciences,

Assistant Professor at the Department of Ukrainian Studies and

Language Preparation of Foreign Citizens

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

9-A, Sciences Ave., Kharkiv, 61166, Ukraine